

Humanizace postsocialistických sídlišť – směřování k lepší kvalitě života

Šimáček, P., Szczyrba, Z., Andráško, I., Kunc, J.: Humanising of Postsocialist Housing Estates – Towards a Better Quality of Life. *Životné prostredie*, 2015, 49, 2, p. 74 – 81.

During the transformation period after 1989, Czech cities (similarly as other cities in the former eastern bloc) went through a dynamic development in many areas. Our contribution deals with one of the key areas of postsocialist transformation of the city, specifically the humanization of mass housing in large housing estates. These housing estates create heritage from central planning period, which in many Czech towns cannot be overlooked. At the beginning of 1990s, housing estates suffered from a number of drawbacks that needed to be put right. The paper describes more than two decade-long process of housing estates humanization which gradually led up to the removal of mono-functional (strictly residential) model and setting the multifunctional model. This leads to improvement of civic amenities, implementation of new urban-architectural solutions and creating new job opportunities. As a result, these changes increase the quality of life in housing estates, both in terms of objective and subjective point of view.

Key words: postsocialist housing estates, humanization processes, postsocialist transformation

Sídliště, zvláště ta postavena panelovou technologií v uplynulém 20. století, představují nepřehlédnutelný prvek fyziognomie mnoha evropských měst. Sídliště vznikala jak v západní, tak střední a východní Evropě a jejich realizace probíhala v duchu naplňování sociálních programů zajištění bytových potřeb miliónům Evropanů, a to především po 2. světové válce, která přinesla ohromné množství škod v oblasti domovní a bytové infrastruktury (Hamilton et al., 2005; van Kempen et al., 2005). Charakteristickým rysem výstavby sídlišť bylo nahromadění velkých obytných objektů v rámci pro tyto účely vyhrazených obytných zón ve městech (především na okrajích měst).

Socialistická sídliště měla na rozdíl od sídlišť v zemích západní Evropy svá specifika, která vycházela z odlišných sociálních principů jejich výstavby. V období s centrálně plánovanou ekonomikou byl bytový fond sídlišť určen širokým masám společnosti bez rozdílů sociálního a ekonomického statusu obyvatel. Sídliště byla místy, kde docházelo k permanentním sociálním kontaktům uvnitř sídlištní populace. Sídliště tak plnila jednu z klíčových úloh socializace společnosti. Rostoucí socialistická urbanizace vyvolaná industrializačními efekty (sídliště jako přímý efekt budování průmyslových podniků) znamenala svou zvýšenou intenzitou výstavby sídlišť rovněž podstatné zlepšení sanitárních a dalších bytových podmínek, podobně jako i v případě realizace sídlišť v západní Evropě. Jiným aspektem socialistických sídlišť byl základní nesoulad mezi nabídkou a reálnou poptávkou, což se projevovalo mimo jiné obcházením přidělového systému bytů s prvky všudypřítomné korupce.

Vývoj po pádu železné opony připravil pro sídliště budována v období socialismu nové výzvy. Rozsah pro-

blémů, kterými postupně začala procházet socialistická sídliště, byl úměrný jejich nedostatkům z předchozí doby, ať už to byly nekvalitní urbanismus a architektura, neúměrné energetické ztráty použitím panelové technologie nebo často chybějící odpovídající občanská vybavenost. K problémům fyzického prostředí přibývaly negativní jevy sociální deprivace, která místy nemá daleko ke stavu pastí chudoby a sociální exkluze (Wassenberg, 2004). Lze tvrdit, že postsocialistická sídliště zatím nedospěla do stavu tzv. stigmatizace, který je připisován mnohým sídlištím v západní Evropě (Wassenberg, 2004), i když některá (zejména větší sídliště) postupně ztrácejí sociální kohezi a stávají se méně bezpečnými.

Až na výjimky (např. některá města ve východní části Německa), procházejí sídliště ve střední a východní Evropě více méně úspěšnou cestou revitalizace a humanizace. Nástroje uplatňované při těchto procesech se soustřeďují především na nápravu dřívějších nedostatků a modernizaci fyzického prostředí sídlišť. Paralelně fungují programy omezující jejich sociální deprivaci a exkluzi vybraných skupin obyvatelstva. Dlouhodobě se takto investují značné finanční prostředky s cílem zvýšit kvalitu života obyvatel postsocialistických sídlišť, a to i za přispěním strukturálních fondů Evropské unie.

Vznik sídlišť v bývalých socialistických zemích: krátký exkurs do historie

Historie výstavby panelových domů se datuje již k počátku 20. let 20. století v Nizozemí či v Německu. V meziválečném období vzniká řada poměrně unikátních „sídlišť“ (v Německu, Francii, Skandinávii), zatím spíše bodového charakteru, nikoliv v podobě blokových plošných celků, jak jsou známy z dnešní doby. Také ar-

chitektonické ztvárnění bylo odlišné, jednalo se o kombinaci panelových dílů a dominantnější železobetonové konstrukce (van Kempen et al., 2005). Ideové kořeny výstavby panelových sídlištních celků tedy sahají k avantgardním funkcionalistickým architektonickým teoriím 20. až 30. let, formulovaných v programovém dokumentu „Athénská charta“. U jejich zrodu stála ušlechtilá myšlenka dát pokud možno všem lidem ve stále rostoucích městech důstojné, hygienické a ekonomicky i ekologicky přijatelné bydlení. S výstavbou podobného typu nebyly v minulosti žádné zkušenosti, proto tvůrci koncepcí mohli vycházet jen z teoretických předpokladů, často velmi utopistických. Mnohá dílčí řešení zprvu působila jako velice atraktivní a žádoucí, v praxi se, bohužel, poměrně brzy ukázalo, že sice skutečně odstraňují některé původní problémy, ale zároveň způsobují jiné, nové (Musil a kol., 1985; van Kempen et al., 2005).

Zatímco v zemích západní Evropy představovala sídliště (zejména ta panelová) spíše krátkodobější experiment, nikoliv ovšem nevýznamný, v zemích vznikajícího východního bloku byla panelová výstavba od konce 50. let 20. století dominantním a často prakticky jediným způsobem výstavby nových bytů v bytových domech (Špaček, 2012).

Sídliště v nově se tvořícím východním bloku vznikala v poválečném období na volných plochách městských periferií. Důvody vzniku velkoplošných obytných celků lze hledat zejména v tzv. socialistické industrializaci, která proběhla s větší či menší intenzitou ve většině zmiňovaných zemí. Budování nových průmyslových podniků způsobovalo velký příliv obyvatel do měst a pro příchozí dělníky bylo třeba zajistit bydlení, což měly vyřešit právě vícepodlažní obytné domy. Podobný vzhled budov navíc odpovídal komunistické ideologii o rovnosti mezi všemi.

První generace socialistických sídlišť vznikala v řadě zemí primárně v hornických oblastech a jejich architektonické řešení se začalo nést v duchu sovětských vzorů (Špaček, 2012). Hovoří se o tzv. socialistickém realismu uplatňovaném v Sovětském svazu již od 30. let, což v důsledku znamenalo zhoršení životních podmínek a kultury bydlení včetně estetických standardů. Určujícím znakem této zástavby byla uzavřenost domovních bloků, které vytvářely pravouhlou silniční síť a pseudonádvoří oddělná od veřejného ruchu. V urbanistickém ztvárnění převládala šablonovitost po vzoru sovětských satelitních měst, celý stavební výraz ovšem vytváří dojem polootevřených prostorů a z dnešního pohledu se jeví jako relativně účelný a úspěšný. Kromě obytné funkce plnila sídliště stále i funkci estetickou, umožňovala vytvoření jistého vztahu k prostoru, orientaci v něm pomocí dominant (výrazná sloupová, ozdobné portály, imitace cimbuří apod.). Mimořádně cenné bylo umístování zařízení občanské infrastruktury (zejména obchodu a služeb) do parterů obytných domů (Kallabová, 2004).

Šedesátá léta 20. století přinesla v sídlištní bytové výstavbě kvantitativní posun v podobě prefabrikovaných panelů, které nahradily původní cihly. Zavedení panelů přispělo, do té doby, k nevídanému urychlení výstavby a zefektivnění celého stavebního procesu, což znamenalo i změnu technologie výstavby. Způsob realizace sídlišť plně odpovídal sociálnímu bydlení, které bylo ovšem určeno pro naprostou většinu populace (na rozdíl od zemí západní Evropy). Sídliště vznikala mimo intravilán na zelené louce, což vyplývalo ze snahy překonat nedostatky živelné sídlištní výstavby bez komplexní vybavenosti. Západoevropské vzory urbanistických projektů (zahradní satelitní předměstí) zůstaly většinou pouze na papíře a sociální infrastruktura i zeleně byly do sídlištních celků začleňovány až s odstupem mnoha let po dokončení bytů (mnohdy v rozsahu neodpovídajícím potřebám). Preferovány již byly, po vzoru sovětských měst, vysokopodlažní domy a výrazně větší obytné obvody (Kallabová, 2004) a bytová výstavba byla primárně směřována do velkých měst s akutní bytovou krizí (Musil, 2002). V parterech domů postupně vymizelo zastoupení prvků občanské vybavenosti, přednost dostávaly tzv. monofunkční stavby občanské infrastruktury. Tempo výstavby se postupně zrychlovalo, vytrácely se pozitivní prvky i provedení zástavby na úkor stále větší uniformity, monotónnosti a hustoty (Kallabová, 2002).

Následná 70. a 80. léta pak představují vrcholné období výstavby sídlišť v zemích střední a východní Evropy, během kterého byla vystavěna většina panelových domů (Musil, 2002). Sídlištní komplexy z té doby byly poznamenány ještě většími nedostatky než ta z předcházejících období – stále více dominovala typologie panelových domů, jejich chaotické uspořádání v prostoru, nevyhovující a nedostatečné rozložení objektů občanské vybavenosti – to vše často kombinované s komplikovaným napojením na vnitřní město (Kallabová, 2004). V 80. letech začala sílit také všeobecná kritika ze strany odborníků i veřejnosti. Na rozdíl od výhrad v předchozích obdobích, týkajících se dílčích problémových okruhů (*plošný standard bytů, chybějící občanské vybavení, neudržované plochy zeleně apod.*), začala být sídliště vnímána jako principiálně nevyhovující a špatné bydlení budované na nejnižší možné úrovni kvality.

Mezníkem ve výstavbě panelových sídlišť byla změna režimu v naprosté většině zemí bývalého východního bloku na přelomu 80. a 90. let 20. století. Sídliště se stala „...zhmotněným symbolem všeho, s čím chtěli lidé skoncovat – byla šedá, uniformní, nelidsky grandiózní...“ (Maier, 2003, str. 654). V 90. letech minulého století byl tento typ výstavby utlumen či ukončen. Zde je patrný rozdíl mezi „západem“ a „východem“ postsocialistické Evropy. Zatímco v bývalé Německé demokratické republice se v minulých dvou desetiletích řada sídlišť zcela vylidnila a docházelo k jejich asanacím, v zemích střední Evropy toto, vzhledem k nedostatku bytů a ekonomické situaci,

Obr. 1. Projevy humanizace na olomouckém sídlišti Nové Sady – zateplená a barevně natřená fasáda panelových domů, nová výsadba zeleně, nový mobiliář, nové dětské hřiště, upravený povrch a směr vedení pěších cest (Olomouc, 2015). Foto: Petr Šimáček

nepřicházelo a stále nepřichází v úvahu, směrem dále na východ sídlištní výstavba pomalejším tempem nadále probíhala (Kallabová, 2004; Hamilton et al., 2005).

Do dnešní doby jsou velké obytné celky v postsocialistických zemích vystavěné panelovou technologií nezanedbatelnou součástí urbánní struktury měst, resp. jejím typickým rysem. Uvádí se, že podíl obyvatelstva bydlícího na sídlištech v zemích bývalé EU 15 nepřekračuje 10 %, v zemích střední a východní Evropy (vyjma zemí bývalého Sovětského svazu) tento podíl dosahuje 20 – 35 %, podle jiných zdrojů je to až 45 % obyvatel bydlících v 11 – 14 milionech bytů (Kallabová, 2002). Bytové panelové domy jsou koncentrovány v sídlištech a z uvedeného počtu žije v sídlištech s více než 2 500 byty zhruba 35 mil. obyvatel (30 %), což odpovídá více než 11 milionům bytů tvořících nadpoloviční podíl na bytové výstavbě let 1960 – 1990 (Kallabová, 2004).

Radikální proměna společnosti po roce 1989 znamenala pro panelová sídliště v zemích střední a východní Evropy podstatnou proměnu jejich pozice. Zatímco do té doby se jednalo o hlavní způsob rozvoje centrálně plánovaného socialistického města, v postsocialistickém urbánním prostředí se pozornost především soukromého kapitálu a investic soustředila na dynamicky se rozvíjející suburbánní pás, atraktivní části vnitřního města

i centrum města samotné. Sídlíště tak do jisté míry stála stranou nejrazantnějších proměn transformujících se měst (Špaček, 2012). Současná situace panelových sídlišť v rámci postsovětského bloku je značně odlišná a do budoucna se tato rozdílnost může ještě zvyšovat (Temelová et al., 2011). Naznačují to zahraniční zkušenosti, které jednoznačně ukazují, že urbanisticko-architektonické charakteristiky spojující sídliště jako typ zástavby, nebývají dostatečně silným faktorem, který by určoval osud lokalit, a to ani uvnitř relativně homogenních podmínek jednotlivých států (Hamilton et al., 2005). Přesto, nebo možná právě proto, je řešení sídlištních celků, zejména jejich humanizace, považována za jednu z hlavních výzev postsocialistických měst (Musil, 2002; Špaček, 2012).

Postsocialistická sídliště a cesta k nápravě

Podle Kallabové (2004) není humanizace sídlišť novým fenoménem – v zemích východního bloku se o humanizaci sídlišť hovořilo již před rokem 1989, avšak její realizace se nezářídka omezila jen na výsadbu zeleně, o kterou však následně nebylo dostatečně pečováno, což vedlo k opětovné degradaci prostředí a komplikacím v oblasti udržitelnosti dopadů těchto „humanizačních“ snah. Pojem *humanizace sídlišť* je v dnešní době třeba chá-

Tab. 1. Nejčastější zásahy v oblastech technického a urbanisticko-architektonického prostředí v rámci humanizace postsocialistických sídlišť

Proces	Konkrétní činnosti
Rekonstrukce bytů	<ul style="list-style-type: none"> • rekonstrukce bytového jádra • výměna oken a vstupních dveří • pokládání nových podlah • zásahy do dispozice bytu (s ohledem na statiku)
Regenerace bytových domů	<ul style="list-style-type: none"> • statické zajištění nekvalitní konstrukce • snižování energetické náročnosti (výměna oken, zateplení pláště budovy, zasklívání balkónů) • (re)konstrukce výtahů • renovace společných prostor (vchod, vymalování a nová výbava společných zařízení) • změna barevnosti fasády domu
Revitalizace veřejných prostranství	<ul style="list-style-type: none"> • lepší péče o zeleň (úprava stávající, nová výsadba) • budování komunitních zahrad • účelné doplnění zařízení občanské vybavenosti (školy, zdravotnická zařízení, obchody, kulturní a sportovní zařízení apod.) • budování dětských hřišť • budování výběhů pro psy • dovybavení mobiliáře (lavičky, značky, osvětlení apod.) • úprava chodníků (jejich povrch či logičtější vedení) • budování účelových stezek (cyklostezky, pěší zóny) • dobudování parkovišť a parkovacích stání

pat jako proces komplexního zlepšování prostředí s důrazem na udržitelnost těchto obytných celků. Samotný proces je však dlouhodobý a integruje široké spektrum činností, jejichž globálním cílem je zlepšit stav sídlišť, ať už v rovině sociální, ekonomické, technické nebo urbanisticko-architektonické (Matlovič, Sedláková, 2007; Kovács, Herfert, 2012; Warchalska-Troll, 2012; Šuška, Stasíková, 2013). Tohoto zlepšení se dosahuje nejčastěji prostřednictvím regenerace bytových domů či revitalizace veřejných prostranství (obr. 1).

Význam pojmu humanizace sídlišť se liší v závislosti na tom, hovoříme-li o sídlištních celcích západní Evropy nebo o sídlištních postsocialistické části Evropy. V obou zmíněných regionech jde o reakci na reminiscence minulosti a lze konstatovat, že obecný cíl je shodný – napravit nedostatky minulosti a tím celkově zlepšit stav současný, ideálně i s výhledem do blízké budoucnosti. Částečně lze vysledovat společné problémy (např. monofunkčnost či latentní hrozba koncentrace nežádoucích sociálních jevů), avšak zatímco v západní Evropě jde především o nápravu sociálního prostředí s důrazem na diferencovanost struktury obyvatel sídlišť, v zemích bývalého východního bloku jde zejména o nápravu fyzického prostředí sídlišť (Lux a kol., 2005; Sunega, Kostecký, 2007; Matlovič, Sedláková, 2007).

Jak bylo uvedeno, potřeba humanizace vycházela zejména z reálných problémů, kterými postsocialistická sídliště trpěla (a v mnohých případech trpí dodnes). Tyto problémy však nemusejí nutně mít jednotný charakter a do značné míry se mohou lišit v závislosti na velikosti obce, velikosti samotného sídliště, období jeho výstavby a umístění v rámci obce. Z hlediska fyzického prostředí se jedná především o technický stav budov (i bytů v nich), špatný stav veřejných prostranství, chybějící zařízení občanské vybavenosti (rezidenční monofunkčnost), ne-

koncepční řešení automobilové dopravní situace nebo všudypřítomná uniformita a nejen z ní plynoucí nízká urbanisticko-architektonická hodnota. Dalším problémem, zejména pak po privatizaci části bytového fondu, se ukázalo nedostatečné vyjasnění vlastnických vztahů, respektive kompetencí a zodpovědnosti za konkrétní lokalitu.

Nedílnou součástí správné cesty humanizace je ovšem také občanská participace v rozhodovacích procesech směřujících k nápravě obytného prostředí (Sunega, Lux, 2004). Tento fenomén byl však po roce 1990 spíše výjimečný. Postupem času, nejprve velmi zvolna a až po roce 2000 rychleji, se však začal více prosazovat a stávat se více či méně standardem. Ukazuje se, že čím dál více obyvatel těchto obytných celků má zájem aktivně ovlivňovat, jak bude vypadat jejich obytné prostředí. Na úrovni decizní sféry, která často rozhoduje o konkrétní podobě humanizace, však existují v oblasti participace různé přístupy. Míra participace místních rezidentů je pak často pouze taková, jakou jí chce lokální decizní sféra mít. Spektrum participační míry je pak velmi široké – od takových, kde je sice občan vyslyšen, avšak na jeho názory se bere ohled jen do té míry, do jaké se to hodí místní samosprávě až po takovou, kde je občan brán za rovnoprávného partnera, který má právo rozhodnout o budoucím osudu jeho obytné lokality (Sunega, Lux, 2004).

Vzhledem k faktu, že struktura obyvatel postsocialistických sídlišť byla (a zatím stále i je) pestrá, soustřeďují se dosavadní snahy o humanizaci spíše na odstraňování nedostatků technického a urbanisticko-architektonického charakteru (Lux a kol., 2005; Szabó, 2013; Szafranška, 2013). V tomto ohledu lze zformulovat tři oblasti, na které se převážně soustřeďuje zájem: (1) rekonstrukce bytů, (2) regenerace bytových domů, (3) revitalizace veřejných prostranství. Ve zmíněných třech oblastech (tab. 1) se také často projevuje různá míra participace, kterou je

Obr. 2. a 3. Výsledky částečné humanizace prostředí sídliště v obci Lutín spolufinancované programem Ministerstva pro místní rozvoj – nová parkovací místa pro automobily, nová výsadba zeleně, zateplená a barevně natřená fasáda jednoho z domů (okres Olomouc, 2014). Foto: Petr Šimáček

třeba vykládat jednak ve smyslu spoluzodpovědnosti při rozhodování, ale také ve smyslu finanční participace. Zatímco rekonstrukce bytů se přímo dotýká obyvatel, kteří v této oblasti nutně vystupují s vysokou mírou participace, u regenerace domů míra aktivizace rezidentů klesá a v případě revitalizace veřejných prostranství je pak nejnižší. Přitom i regenerace domů a revitalizace veřejných ploch má zásadní vliv na zlepšování stavu sídlišť.

Kromě fyzické proměny vzhledu sídlištních budov a jejich okolí lze mezi další viditelné projevy humanizace panelových sídlišť zařadit doplňování zařízení občanské vybavenosti do jejich prostoru. De facto se jedná o dílčí aspekt revitalizace veřejných prostranství, který má za následek „rozbourání“ původního, převážně monofunkčního, charakteru panelových sídlišť a jeho přeměnu na víceúčelové celky. Tohoto bývá nejčastěji docíleno buďto vybudováním nových prodejen obchodů na sídlišti (či v jeho těsné blízkosti) nebo zřízením provozoven určitých typů služeb jako např. kadeřnictví nebo restaurace.

Postsocialistická sídliště v České republice

Podobně jako v jiných státech východního bloku, byla i v tehdejší Československu v socialistickém období, především během 70. a 80. let 20. století, masovým způsobem budována sídliště (Musil a kol., 1985; van Kempen et al., 2005; Szafránska, 2013). Tato výstavba byla realizována zejména (z důvodů časových i finančních úspor) technologií prefabrikovaných panelů, kde dominovala kvantita nad kvalitou, což se pochopitelně v následujících letech projevilo potřebností celkové humanizace sídlišť (Lux a kol., 2005; Temelová et al., 2011; Szabó, 2013).

Podle posledního cenzu v roce 2011 (CZSO, 2014) bylo v České republice necelých 66 000 bytových domů

postavených panelovou technologií, v nichž se nacházelo přibližně 1,2 miliónu bytů, ve kterých žilo cca 2,7 miliónu osob (cca 26 % populace ČR, ve velkých městech i přes 50 %). Byty postavené panelovou technologií se na celkovém bytovém fondu bytových domů v ČR podílí 30,6 %. Proti stavu na začátku 90. let minulého století, došlo u podílu panelových sídlišť na celkovém počtu bytů k poklesu zhruba o 10 procentních bodů (CZSO, 2014), což je důsledek nové bytové výstavby tradičními nepanelovými technologiemi (často developerské projekty ve městech, dále také suburbanizace). To ovšem nic nezměnilo na faktu, že panelová sídliště zejména ve městech zůstávají výraznými prvky jejich fyzického a sociálního prostředí. Tohoto faktu si byla vědoma i česká vláda, která z hlediska koncepce bytové politiky viděla stále vysoký potenciál v bytech postavených panelovou technologií, neboť při správně nastaveném systému údržby mohou panelové domy dosahovat vysoké životnosti (Lux a kol., 2005; Csaba, 2006). Z tohoto důvodu se rozhodla různými opatřeními a především pak přímými dotačními tituly vytvořit podmínky k jejich regeneraci. Většina dotačních programů je zaměřena pouze na zlepšování technického stavu budov, menší část pak také na revitalizaci veřejných ploch uvnitř sídlišť (obr. 2 a 3).

Jednotlivé programy jsou různě cíleny (např. podle druhu vlastníka domu nebo podle „problémovosti“ lokality). Dotace jsou vesměs dvojího typu: přímé a nepřímé. V případě přímých dotací stát uvolňuje finanční prostředky na realizaci konkrétního projektu, zatímco v případě nepřímé dotace stát vytváří podmínky například v podobě snížené úrokové sazby na půjčku nutnou k realizaci projektu. Další finanční zdroje (kromě rozpočtů obecních a krajských samospráv), které lze využít na humanizaci postsocialistických sídlišť jsou strukturální fondy Evropské unie (např. Integrovaný operační program nebo program JESSICA).

Na tomto místě je nutné zmínit, že ani cílená dotační politika státu či místních samospráv není všelékem na místy neutěšený stav panelových sídlišť. Kallabová (2004) se vyjadřuje kriticky na adresu prováděných oprav a rekonstrukcí, které ne vždy splňovaly kritéria správně provedené práce (ačkoliv se to zřejmě nedá srovnávat s obdobím výstavby sídlišť), což se projevovalo zejména špatným provedením tepelné izolace či opačným spádováním balkonů. Za celkovou humanizaci těchto obytných celků musí být široké spektrum činností a ne jen náprava technického stavu, byť velmi účinná. Postupně tak docházelo k jiné viditelné změně prostředí sídlišť, a to sice k doplňování zařízení občanské vybavenosti (zejména různé obchody a služby). Tento fakt znamenal přeměnu často monofunkčních – čistě rezidenčních – celků na víceúčelové celky, což mělo ve výsledku vést ke zvýšení kvality života obyvatel sídlišť.

Sídliště v očích jejich obyvatel: příklady z česko-slovenského prostředí

Vnímání prostředí sídlišť bylo předmětem zájmu mnoha zahraničních studií (např. Barvíková, 2010; Kovács, Herfert, 2012; Warchalska-Troll, 2012 a další). Z hlediska česko-slovenského území jsou zajímavé zejména ty, které se týkají slovenských sídlišť (např. Ferencuhová, Jayne, 2013; Stasíková, 2013) – díky existenci společného státu Čechů a Slováků byli na území tehdejšího Československa uplatňované prakticky identické či aspoň velmi podobné postupy, a to ať už jde o výstavbu sídlišť nebo jejich sociální skladby.

Sídlištním celkům z území České republiky a jejich vnímání obyvatelstvem se věnovalo vícero studií. Tyto studie se pochopitelně od sebe liší například metodologickými východisky, použitými metodami, odborným zázemím jejich autorů nebo svým prioritním zaměřením (vzhledem k výzkumnému problému, cílové skupině, místu výzkumu apod.).

Divina (2010) například poukázal na odlišné vnímání prostorové struktury brněnských sídlišť prostřednictvím metody mentálního mapování. Barvíková (2010) zkoumala percepci pražského sídliště Jižní Město prostřednictvím rozhovorů s lidmi, kteří zde vyrůstali. Často používaný nástroj zjišťování postojů týkajících se sídlišť představuje dotazníkový průzkum (např. Andráško et al., 2013 a další).

Z hlediska řešených výzkumných problémů je časté především téma spokojenosti obyvatel s jejich obytným (fyzickým i sociálním) prostředím, které může zahrnovat okolí domu, ale také dům či byt samotný. Takováto orientace výzkumu je pochopitelná v souvislosti se snahou odborníků získat informace vztahující se k subjektivnímu vnímání kvality života lidí – jak upozorňuje např. Andráško et al. (2013), studium spokojenosti představuje v tomto ohledu de facto samostatný směr bádání. Právě takto orientované průzkumy byli na území

České republiky realizované už od 70. let 20. století (informují o nich např. Maier, 2003 nebo Kallabová, 2004) a jejich výsledky byly nezářídka publikované a následně i diskutované. Za klíčovou práci je v tomto ohledu považována zejména práce Musila a kol. (1985), která přinášela mimo jiného i informace o tom, jaká pozitiva a jaká negativa lidé vnímají v rámci (v té době stále se ještě formujícího) prostředí sídlišť, resp. jak toto prostředí hodnotí. Výzkumy obdobného zaměření probíhaly i po roce 1990. Například na území města Brna probíhal dlouhodobý výzkum vnímání prostředí panelových sídlišť (průzkumy v letech 1988 a 1995), na které nedávno navázala studie společnosti AUGUR Consulting (2011). Na základě shrnutí a určitého zjednodušení výsledků zmíněných studií lze konstatovat dva základní závěry:

1. Obyvatelé sídlišť si uvědomovali a stále si uvědomují, že život na sídlišťích má svoje specifika, které v některých případech mají spíše negativní vyznění. Jak uvádí Kallabová (2004, str. 87): „...mezi konkrétní negativní vlastnosti kvality sídlišť, jak je vnímají obyvatelé, patří nedostatek estetické kvality, architektonická nejasnost, monotónnost, design, šedivost hmot a nevýraznost barev, absence poloveřejných prostorů, špatná kvalita provedení staveb, nevzhledné a nehygienické kontejnery na komunální odpad. Je kritizována nejasnost prostorové organizace, způsobující dezorientaci“. Andráško et al. (2013) dále upozorňují na typický problém sídlišť (avšak nejen sídlišť) v současnosti, a to nedostatek parkovacích míst. Za zmínku zřejmě stojí, že řešení některých z výše uvedených „tradičních“ nedostatků (např. „šedivost“, „nevýraznost barev“) jsou aktuálně předmětem řešení v rámci revitalizačních opatření na sídlišťích.
2. Druhý poznatek, který je patrně ještě důležitější, ukazuje, že i přes určitá negativa převažuje u obyvatel sídlišť všeobecná spokojenost s životem na sídlišťích, resp., že v tomto směru převažuje pozitivní hodnocení.

Snaha o pochopení uvedené skutečnosti se může opírat o různá východiska, konkrétně důvody formování postojů mohou u jednotlivců značně variovat a nepochybně jde o vícerozměrný problém. „Objektivně“ lze konstatovat, že stěhování do bytů na sídlišťích už v minulosti nezářídka řešilo (hlavně pro mladé rodiny) otázku vlastního bydlení. Tento důvod přitom ani dnes neztrácí na své aktuálnosti, sídlištní byty stále představují relativně dobrý poměr ve smyslu „cena – užitek“. Také, jak upozorňuje Kallabová (2004), přestěhování se do bytu na sídlišťi v minulosti často znamenalo zvýšení standardu bydlení a životního komfortu. Více „subjektivní“ důvody kladných postojů k sídlišťím mohou představovat procesy související s adaptací na dané prostředí, s vytvářením místní identity či s „lokálním patriotizmem“ (Andráško et al., 2013).

Další příklad zaměření výzkumu vnímání sídlišť představují studie prostorových preferencí. Za typické

příklady tohoto směru výzkumu lze považovat studie vnímání postavení sídlišť v rámci města ve smyslu jeho „pozitivně“ či „negativně“ vnímaných částí (např. Andráško et al., 2013). Tyto jsou přitom porovnávány s preferencemi jiných, typologicky odlišných městských čtvrtí. Studie tohoto zaměření jsou přínosné kromě jiného i v tom, že (zjednodušeně řečeno) umožňují konfrontovat hodnotící postoje, které vůči sídlištím zaujmají lidé v sídlištích nežijící s těmi, kteří v nich žijí. Barvíková (2010, str. 61) používá označení „lidé zvenčí – outsideři“ a „místní obyvatelé – insideři“, Andráško et al. (2013) píše o „externím“ a „interním“ image sídlišť. Výsledky těchto výzkumů poukazují především na fakt, že sídliště jsou „zvenku“ většinou vnímané horším způsobem, než je tomu „zevnitř“. Neplatí to však univerzálně. Andráško et al. (2013) poukázali například na sídliště Lesná, které si nejen dlouhodobě udržuje pověst „dobré adresy“, ale dokonce je obyvateli Brna hodnocené jako nejlepší čtvrť pro život z hlediska celého města. Nejhorší „externí“ image v rámci brněnských sídlišť vykazovali Bohunice. Z hlediska „interního“ image, tedy názorů místních rezidentů, však byla obě sídliště hodnocena prakticky totožně, s výrazným příkloněním k pozitivnímu hodnocení a s vysokým podílem preferencí „domovského“ sídliště jakožto nejlepší části města pro život.

Respondenti však nepředstavují vnitřně homogenní „skupinu pozorování“ – existují mezi nimi mnohé odlišnosti, vedoucí (potenciálně) k odlišnému způsobu vnímání prostředí sídlišť. Tato skutečnost je přitom nezřídka opomíjena či dokonce „obcházena“ – výsledky výzkumů jsou mnohdy generalizované, přičemž mnohým sociodemografickým aspektům (např. věk, pohlaví, stádium životního cyklu atp.) a jejich souvislostem s vnímáním prostředí není věnována dostatečná pozornost. Výstižným způsobem na to poukazuje práce Barvíkové (2010). Autorka tu na základě rozhovorů s lidmi, kteří v prostředí sídliště vyrůstali, poukazuje na změny jejich vnímání tohoto prostředí v souvislosti s různými fázemi jejich života – jinak sídliště vnímali jako děti, adolescenti či v dospělém věku. Kallabová (2004) zase upozornila na různé způsoby vnímání a reprezentace prostředí sídlišť v kresleném projevu dětí.

Budeme-li hovořit o vnímání procesů humanizace prostředí sídlišť, musíme bohužel konstatovat, že dostupných informací zatím není mnoho. Hodnocení a názory týkající se uvedených, v současnosti mimořádně aktuálních proměn sídlišť se zatím objevují spíše jen jako implicitní součást výzkumů, resp. jejich výsledků. Určité zmínky nacházíme v pracích Maiera (2003) nebo Kallabové (2004). Z rozhovorů realizovaných Barvíkovou (2010) vyplývá například spokojenost s budováním a zlepšováním prostorů, kde si mohou hrát děti. Více informací je možné nalézt v práci Andráška et al. (2013). Autoři tu poukázali například na zlepšení celkového obrazu sídliště Bohunice (Brno) v souvislosti s rekonstrukcí veřejných prostranství či venkovních fasád

domů. Z hlediska vizuální stránky v tomto případě se hrálo významnou úlohu nahrazení „panelové šedi“ jasnějšími a optimističtějšími barvami. Na druhou stranu však ne všechny úpravy prostředí a jeho součástí musí být vždy vnímány pozitivně. Například na brněnském sídlišti Lesná byla ve značném rozsahu realizovaná dostavba „nových“ balkonů – ty sice do určité míry zvýšily komfort bydlení a mnoho rezidentů toto opatření přivítalo, poměrně často (především u starších obyvatel) se však objevovali i negativní reakce.

Na předchozích řádcích jsme se pokusili alespoň ve stručnosti prodiskutovat problematiku vnímání sídlišť a upozornit na některé vybrané studie, které v tomto ohledu lze považovat za relevantní (se zaměřením na Českou republiku). Cílem této práce nebyl ani tak „kompletní“ přehled, jako spíše upření pozornosti na hlavní závěry a poznatky, které v současnosti máme k dispozici. Zároveň však tento přehled může sloužit jako zdroj východisek dalšího výzkumu – je zřejmé, že zdaleka ne všechny otázky jsou zodpovězené, že naše pochopení procesů formujících současná sídliště je stále do značné míry omezené, a že věnovat pozornost dané problematice má nepochybně i svůj praktický význam. Také v současnosti stále probíhající opatření, která by měla vést k humanizaci prostředí sídlišť, bude možné adekvátně hodnotit až s dostatečným časovým odstupem. Vnímání sídlišť a jejich prostředí zdaleka neznamená jen vyjádření hodnotících či preferenčních postojů, ale má o mnoho širší kontext, který zahrnuje množství obsahových aspektů, souvislostí či významů a souvisí s formováním celkového obrazu prostředí (Andráško et al., 2013).

* * *

Budování sídlišť se v období socialismu významně podílelo na řešení bytových potřeb rostoucí městské populace a změny sanitárních a sociálních parametrů bydlení. Ve všech postsocialistických zemích střední a východní Evropy tato sídliště zaujmají i 25 let od pádu železné opony stále významné místo v soustavě obytného prostředí měst (Temelová et al., 2011; Szafranska, 2013). Vzhledem k faktu, že kvalita původní výstavby byla nedostačující jak po technické stránce, tak z hlediska urbanistického řešení, nabízela se logická otázka, zda by nebylo efektivnější tato sídliště nechat zbourat nebo alespoň ponechat sídlištní budovy postupně „dožít“ a namísto nich vytvářet podmínky a investovat do výstavby nových kvalitních rezidenčních areálů (Wassenberg, 2004; Lux a kol., 2005). Takováto řešení se však v konečném důsledku ukázala reálně neproveditelná (až na některé výjimky z východoněmeckých měst), a to jak z důvodu přílišné finanční nákladnosti, tak s ohledem na argument, že ve většině zemí neexistují volné bytové kapacity (buť na přechodnou dobu) pro hromadné stěhování obyvatel sídlišť. Nakonec se ukázalo,

že nejlepší cestou je fyzická regenerace bytových domů zaručující podstatné zvýšení jejich životnosti a celková humanizace sídlišť zahrnující široké spektrum činností vedoucích ke komplexnímu zlepšení stavu těchto obytných celků.

Také zapojení místních občanů se ukazuje jako důležité, neboť oni sami alespoň částečně ovlivňují „novou“ podobu svého místa bydliště. Míra participace se poté odráží také ve vnímání výsledků procesů humanizace. Při větší míře spoluzodpovědnosti rezidentů za budoucí vzhled lokality (bytu/domu/sídliště), se také zvyšuje jejich spokojenost s celkovým výsledkem. Možnost „zapojit se“ do procesu humanizace zvyšuje v místních obyvatelích pocit sounáležitosti se svým obytným prostředím a do jisté míry tak formuje jejich vlastní identitu. Dokladem toho jsou například výzkumy, které byly realizovány v prostředí vybraných českých sídlišť (Sunega, Lux, 2004; Špaček, 2012; Andráško et al., 2013). Bývalá socialistická sídliště tak mohou získat mnohem více, než kdyby šlo pouze o nápravu technických a urbanistických nedostatků z doby před 25 roky.

Literatura

- Andráško, I., Lesová, P., Kunc, J., Tonev, P.: Perception of Quality of Life in Brno Housing Estates. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2013, 63, 1, p. 99 – 109.
- AUGUR Consulting: Dlouhodobý výzkum brněnských sídlišť 2011. Závěrečná zpráva. Brno: AUGUR Consulting, 2011, 112 s.
- Barvíková, J.: Jak se žije na Jižním Městě z pohledu „Husákových dětí“. *Sociální studia*, 2010, 7, 3, s. 59 – 78.
- Csaba, T.: How we Really Live in Panel Blocks: Case Study on the Conditions and Potentials of Large Housing Estates in Budapest – for Sustainable Development. Den Haag/Budapest: Roolveld-Sikkes Architects, 2006, 66 p.
- CZSO. Praha: Český statistický úřad, 2014. (<http://www.czso.cz/>)
- Divina, M.: Podoby brněnských panelových sídlišť. Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita, 2010, 115 s.
- Ferenčuhová, S., Jayne, M.: Zvyknůť si na Petržalku: každodenní život, bežná spotřeba a vztah k socialistickému sídlisku. *Český lid*, 2013, 100, 3, s. 303 – 318.
- Hamilton, I., Dimitrovska-Andrews, K., Pilcher-Milanovic, N.: Transformation of Cities in Central and Eastern Europe: Towards Globalization. New York: United Nations University Press, 2005, 520 p.
- Kallabová, E.: Trends in the Issue of Prefab Housing Estates with Emphasis of their Recovery (with Examples from the Czech Republic). *Moravian Geographical Reports*, 2002, 10, 1, p. 26 – 31.
- Kallabová, E.: Sociálně geografické souvislosti panelových sídlišť a problémy jejich vývoje v České republice. Disertační práce. Brno: Masarykova univerzita, 2004, 157 s.
- Kovács, Z., Herfert, G.: Development Pathways of Large Housing Estates in Post-Socialist Cities: An International Comparison. *Housing Studies*, 2012, 27, 3, p. 324 – 342.
- Lux, M., Sunega, P., Kostecký, T., Čermák, D., Montag, J.: Standardy bydlení 2004/2005: financování bydlení a regenerace sídlišť. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2005, 185 s.
- Maier, K.: Sídlíště: problém a multikriteriální analýza jako součást přípravy k jeho řešení. *Sociologický časopis*, 2003, 39, 5, s. 653 – 666.
- Matlovič, R., Sedláková, A.: Transformation Processes of the Urban Space in Postcommunist Cities. In: Malikowski, M., Solecki, S. (eds.): *Przemiany przestrzenne w dużych miastach Polski i Europy Środkowo-Wschodniej*. Kraków: Nomos, 2007, p. 32 – 46.
- Musil, J.: Urbanizace českých zemí a socialismus. In: Horská, P., Maur, E., Musil, J. (eds.): *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha: Paseka, 2002, s. 237 – 297.
- Musil, J. a kol.: Lidé a sídlíště. Praha: Svoboda, 1985, 335 s.
- Stasíková, L.: Genuis loci vo vztahu k strachu zo zločinnosti na príklade postsocialistického sídliska. *Geografický časopis*, 2013, 65, 1, s. 83 – 101.
- Sunega, P., Kostecký, T.: Prostředí sídlišť v ČR a v zahraničí: vybrané aspekty sociální udržitelnosti. *Proceedings from UR-BES 2007 Conference*, 2007, 20 s. (http://www.disparity.cz/data/USR_048_DEFAULT/urbes2007_sunega_kostecky.pdf)
- Sunega, P., Lux, M.: Participace nájemníků a sociální aspekty regenerace panelových sídlišť jako jedna z podmínek trvale udržitelného rozvoje. *Urbanismus a územní rozvoj*, 2004, 7, 3, s. 5 – 9.
- Szabó, B.: Ten Years of Housing Estate Rehabilitation in Budapest. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2013, 62, 1, s. 113 – 120.
- Szafrańska, E.: Large Housing Estates in Post-Socialist Poland as a Housing Policy Challenge. *European Spatial Research and Policy*, 2013, 20, 1, p. 119 – 129.
- Špaček, O.: Česká panelová sídlíště: faktory stability a budoucího vývoje. *Sociologický časopis*, 2012, 48, 5, s. 965 – 988.
- Šuška, P., Stasíková, L.: Transformation of the Built Environment in Petržalka Pre-Fabricated Housing Estate. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2013, 62, 1, p. 83 – 89.
- Temelová, J., Novák, J., Ouředníček, M., Puldová, P.: Housing Estates in the Czech Republic after Socialism: Various Trajectories and Inner Differentiation. *Urban Studies*, 2011, 48, 9, p. 1811 – 1834.
- van Kempen, R., Dekker, K., Hall, S., Tosics, I. (eds.): *Restructuring Large Housing Estates in Europe*. Bristol: The Policy Press, 2005, 400 p.
- Warchalska-Troll, A.: How to Measure Susceptibility to Degradation in Large Post-Socialist Housing Estates? *Prace Geograficzne*, 2012, 130, p. 55 – 71.
- Wassenberg, F.: Large Social Housing Estates: From Stigma to Demolition? *Journal of Housing and the Built Environment*, 2004, 19, 3, p. 223 – 232.

Mgr. Petr Šimáček, petr.simacek@upol.cz
Geografický ústav Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno
Doc. RNDr. Zdeněk Szczyrba, Ph.D.,
zdenek.szczyrba@upol.cz
Katedra geografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, Ul. 17. listopadu 12, 771 46 Olomouc
Mgr. Ivan Andráško, Ph.D., geoganry@mail.muni.cz
Geografický ústav Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno
Doc. RNDr. Josef Kunc, Ph.D., kunc@econ.muni.cz
Katedra regionální ekonomie a správy Ekonomicko-správní fakulty Masarykovy univerzity, Lipová 507/41a, 602 00 Brno